Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

De proliferatie van regionale integratie en het unieke karakter van de EU als wetenschappelijk probleem

Luk Van Langenhove

ABSTRACT

This article presents an analytical framework to advance the comparative study of regional integration processes and to give a proper place to the EU within the field of regional integration studies. It is argued that a single theory of regional integration is not possible and that in order to compare different integration processes a distinction needs to be made between three generations of regionalism: i) integration by removing (economic) barriers; ii) integration by building a supranational structure and (iii) integration by building a geopolitical identity. This framework allows to better situate the EU towards other integration schemes in the world: as an exponent of first generation regionalism, the EU can be studied as one of many hundreds integration schemes; as a form of second generation integration the EU can only be compared to a limited number of cases and with regard to third generation regionalism the EU is a N = 1 case.

KEYWORDS: Comparative regional integration, integration theory, political unification, European Union

1. Inleiding

Sinds het midden van de jaren ’80 is er sprake van een ‘explosie’ aan regionalistische projecten. Regionale integratie is echter geen nieuw fenomeen. Van bij het begin van het ontstaan van de Westfaalse wereldorde hebben soevereine staten regionale samenwerkingsverbanden nagestreefd (Mattli, 1999, p. 1). Regionale integratie is evenwel voornamelijk een fenomeen van na de Tweede Wereldoorlog. Onlangs

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

heeft de Warwick Commissie gewag gemaakt van zo'n 380 bestaande projecten en voorziet tegen 2010 meer dan 400 regionale samenwerkingsverbanden (Warwick Commission, 2007, p. 45).[1] Tegelijkertijd kan men vaststellen dat bestaande projecten van regionale integratie stap voor stap intenser of 'dieper' worden én dat ze geografisch uitbreiden. De verbreding en verdieping van de EU – moeizaam als die soms verloopt – is daar een toonvoorbeeld van. Maar regionale integratie kent ook een dynamiek in de rest van de wereld zoals de ontwikkeling van onder andere Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), Economic Community of West African States (ECOWAS), Southern African Development Community (SADC) en Mercado Comun del Cono Sur (MERCOSUR) aantoont. Niettemin is het overduidelijk dat het Europese integratieverhaal niet gelijk loopt met regionale integratieprocessen in de rest van de wereld. Vandaar dat sinds lang de vraag gesteld wordt of de studie rond (Europese) regionale integratie verhinderd wordt door een N = 1 obstakel.[2] Gaat het met andere woorden om een uniek geval en zo ja, dient er dan een specifieke theorie voor ontwikkeld te worden? Of nog anders gesteld: is het mogelijk om tot algemene 'nomothetische' kennis omtrent regionale integratie te komen waarbij de Europese integratie als een bijzonder geval dient aangezien te worden of kan de EU alleen op een idiografische manier bestudeerd worden?[3] Dit artikel poogt een bijdrage te leveren tot het beantwoorden van deze vraag door een analytisch en conceptueel kader te schetsen dat toelaat de EU een specifieke plaats te geven in het domein van de vergelijkende regionale integratiestudies. Het voorgestelde kader introduceert een onderscheid tussen drie vormen van regionale integratie op basis waarvan de problematiek van de vergelijkbaarheid van de EU op een meer precieze manier behandeld kan worden.

2. Vergelijkende regionale integratie studies

Regionale integratie wordt algemeen erkend als een globaal maatschappelijk fenomeen: "a major trend with new genuinly worldwide economic and political phenomena having a significant impact on various issue areas" (Hettne, 2005, p. 269). Als dusdanig vormt regionale integratie dan ook in toenemende mate het onderwerp van aandacht uit diverse wetenschappelijke disciplines (voor enkele recente overzichten van de literatuur, zie: Farrell, Hettne & Van Langenhove, 2005; Fawcett & Hurrell, 1995; Gamble & Payne, 1996; Jørgensen, Pollack & Rosamond, 2007; Pollack, 2005; Rosamond, 2000; Wiener & Diez, 2004). Een belangrijk deel van de wetenschappelijke aandacht gaat daarbij uit naar Europa. Het gebied van de EU-studies heeft een eigen institutionalisering gekend.[4] Daarnaast wordt het fenomeen van de regionale integratie ook door economen bestudeerd met een klemtoon op de mechanismen voor het eenmaken van 'markten' (Baldwin & Wyplosz, 2006). Ver-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

der is er ook aandacht aan zogenaamde veiligheidsregio's (Buzan & Weaver, 2003; Graham & Felício, 2006) en aan de relatie tussen globalisering en regionalisering (Cooper, Hughes & De Lombaerde, 2008). Binnen het vakgebied politieke wetenschappen is het vooral in de context van de studie van internationale betrekkingen en vergelijkende politiek dat regionale integratie aan bod komt. Verschillende klassieke theoretische invalshoeken zijn daarbij gebruikt: federalisme, functionalisme, neofunctionalisme, intergouvernementalisme, sociaal constructivisme (Rosamond, 2000). Meer recent is het 'new regionalism' naar voor geschoven als een nieuw analysekader (Hettne, 2003; 2005). *New regionalism* legt zich hoofdzakelijk neer op de studie van niet-Europese voorbeelden van regionale integratie (Breslin & Higgott, 2000; Breslin, *et al.*, 2002; Farrell, Hettne & Van Langenhove, 2005; Fawcett & Hurrell, 1995; Gamble & Payne, 1996; Hettne, Inotai & Sunkel, 1999-2001; Söderbaum & Shaw, 2003). Ondertussen hebben geografen ook steeds hun eigen onderzoekslijnen omtrent regio's en regionalisering gehad, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen macroregio's (ook soms wereldregio's genaamd) en microregio's (bestuurlijke entiteiten binnen landen). Recent is er ook aandacht besteed aan de interactie tussen processen van regionale integratie (op macroniveau) en de ontwikkeling van microregio's (Breslin & Hook, 2002; Söderbaum, 2005).

De wetenschappelijke studie van regionale integratie gebeurt dus door verschillende epistemische groepen en kenmerkt zich aldus door een versnippering en een gebrek aan coherentie. Dit probleem werd reeds door een van de pioniers van de studie van regionale integratie gesignaleerd in 1975 (Haas, 1975). Meer dan dertig jaar later kan Kühnhardt (2007, p. 229) nog steeds opmerken dat: "there is no universally applicable theory of integration". Ook Hurrell wijst in die richting wanneer hij stelt dat "there is (...) no specifically 'regional dimension' to international relations theory" (Hurrell, 2007, p. 133). Dit lijkt vooral samen te hangen met een eurocentrisme, waarbij de Europese ervaringen met regionale integratie te centraal worden gezet: "the European experience (is used) as a basis for the production of generalisation about the prospects for regional integration elsewhere" (Breslin et al., 2002, p. 2). Of nog: "so-called theories of regionalism (...) turn out to be little more than the translation of a particular set of European experiences into a more abstract theoretical language" (Hurrell, 2007, p. 133). Het resultaat is dat er geen echt vergelijkende regionale studies bestaan (voor uitzonderingen zie Farrell, Hettne & Van Langenhove, 2005; Laursen, 2003; Telo, 2007). Meer zelfs, "there is virtually no systematic debate regarding the fundamentals of comparison, such as what to compare, how to compare or why to compare" (Söderbaum, in druk).

Het lijkt dan ook noodzakelijk om tot meer conceptuele klaarheid te komen om regionale integratie vanuit een globaal perspectief te begrijpen. Een eerste stap daarbij is het ontwikkelen van een analysekader dat toelaat om de verschillende

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

dimensies van regionale integratie van elkaar te onderscheiden. Dit veronderstelt dat er ook enige duidelijkheid bestaat omtrent wat nu juist een 'regio' is. Maar daar wringt het schoentje: het lijkt nauwelijks mogelijk om tot een eenduidige definitie van het concept 'regio' te komen (zie Cantori & Spiegel, 1970). Als er al een consensus bestaat, dan is het over het feit dat regio's in al hun verschijningsvormen één ding met elkaar gemeen hebben: het zijn geen staten, maar ze hebben – in min of meerdere mate – een aantal eigenschappen van staten (zie Van Langenhove, 2007a, pp. 271-281; Hettne & Söderbaum, 2000). Die eigenschappen kunnen betrekking hebben op volgende drie domeinen:

(i) het economische weefsel (elke staat is een 'unieke' markt met een eigen economisch beleid);
(ii) het institutionele kader inzake governance met betrekking tot publieke goederen (elke staat heeft een uitvoerende, wetgevende en judiciële macht); en
(iii) de externe soevereiniteit die toelaat als actor in internationale gremia op te treden.

Elk van deze drie domeinen van het functioneren van een staat kan onderhevig zijn aan processen van regionale integratie. Telkens kan gesteld worden dat daarbij een toestand van totale integratie mogelijk is die in principe erop neerkomt dat wat eens functioneerde op het niveau van elke staat afzonderlijk, dan zou functioneren op het niveau van alle staten samen. Voor elk van de drie beleidsdomeinen bestaat dus een andere télos inzake integratie. Stel dat een totale integratie zich simultaan zou voordoen op de drie domeinen, dan zou dit in principe leiden tot de vorming van een nieuwe staat, bestaande uit de geïntegreerde oorspronkelijke staten... Maar een dergelijke algehele integratie komt in praktijk (alsnog?) niet voor. Wat wel bestaat is partiële integratie in elk van de drie domeinen die leidt tot vormen van supranationale regio's met bepaalde staateigenschappen. Gecombineerd met de globale multilaterale instituten en met subnationale regio's die ook staateigenschappen kunnen hebben, levert dit een complex geheel van bestuurlijke lagen op (zie Van Langenhove, 2007c).

Bij dit alles mag bovendien niet vergeten worden dat de omvang (uitgedrukt in km², GDP of populatie) van de staten betrokken bij een integratieontwikkeling, een rol speelt. Men kan immers aannemen dat er voor elk beleidsdomein een optimaal bestuurlijk niveau bestaat dat samenhangt met de omvang van de bestuurlijke entiteit. Zo kan bijvoorbeeld innovatiebeleid in het ene geval beter op het niveau van een land gebeuren (als het om een klein land gaat) en in een ander geval (een groot land) beter op het niveau van een subnationale entiteit. Het is merkwaardig dat, bij de meeste studies omtrent regionale integratie, deze variabele nauwelijks in rekening wordt gebracht.[5] De uitdaging is dan ook om wat zich momenteel afspeelt op Europese schaal te vergelijken met bijvoorbeeld de ontwikkelingen in China en de

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

toenemende roep aldaar naar disintegratie. Het is best mogelijk dat beide processen dienen begrepen te worden als uitingen van eenzelfde problematiek: hoe de Westfaalse soevereine staten zich pogen te handhaven in een geglobaliseerde wereld.

In wat volgt wordt een overzicht gepresenteerd van deze verschillende vormen van regionale integratie aan de hand van de drie genoemde beleidsdomeinen. Dit laat toe om drie 'generaties' van regionale integratie te onderscheiden (zie Söderbaum & Van Langenhove, 2006; Van Langenhove & Costea, 2007; Costea & Van Langenhove, 2007; Van Langenhove & Marchesi, 2008) elk met een specifieke télos. Het zijn 'generaties' omdat ze alle drie op een verschillend moment ontstaan zijn en eigen – weliswaar nauw verworven en overlappende – ontwikkelingstrajecten kennen. Het gaat met andere woorden om een combinatie van een chronologische en een kwalitatieve dimensie.[6]

3. Integratie door het wegnemen van economische barrières

Bij de eerste generatie regionale integratie is de télos een volledig eengemaakte economische ruimte die zich in niets onderscheidt van een nationale markt. Een dergelijke integratie wordt aangestuurd door economische motieven. Staten hebben doorheen de geschiedenis altijd al te kampen gehad met twee tegengestelde krachten: enerzijds protectionisme (het afschermen tegen goederen uit het buitenland) en anderzijds vrijhandel (het zelf zoveel mogelijk kunnen exporteren naar andere landen). Economische integratie is dan ook het mogelijk maken van vrije handel tussen een aantal landen met de bedoeling dat de kosten lager zijn dan de baten. Een van de allereerste geïnstitutionaliseerde vormen van een dergelijke integratie is de *Zollverein* tussen een aantal Duitse staten. Dit proces startte in 1834 en maakte de weg voor een algemene vereniging vrij. In 1842 omvatte de *Zollverein* 28 staten. Met de stichting van het Duitse Keizerrijk in 1871 hield de *Zollverein* op te bestaan.

1834 kan dan ook beschouwd worden als hét geboortejaar van de eerste generatie van regionale integratieprocessen. Kenmerkend voor deze eerste generatie is de lineaire sequentie van toenemende economische integratie door het verwijderen van handelsbelemmeringen. Dit proces is door Balassa (1961) als volgt omschreven: het proces begint met het vormen van een *vrijhandelszone* waarin de deelnemende staten besluiten hun interne douanetarieven en handelsquota's te verwijderen. Maar die staten behouden ondertussen wel het recht om elk voor zich afzonderlijk douanetarieven in te stellen voor goederen van buiten de vrijhandelszone. In een volgend stadium wordt in een *douane-unie* ook een gemeenschappelijke tarifering

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

voorzien naar de buitenwereld. Op die manier kan er een gemeenschappelijke commerciële politiek gevoerd worden. Vervolgens is er de *interne markt* met de opheffing van niet-tarifaire obstakels voor de vrije circulatie van goederen en productiefactoren toegevoegd aan de reeds bestaande vrije handel. Ten slotte is er de *economische unie* waar de gemeenschappelijke interne markt uitgebreid wordt met een monetair en fiscaal beleid. Dat kan eventueel ook leiden tot een *monetaire unie*. Het eindpunt van deze integratiebeweging is dus dat de gemeenschappelijke markt opereert "exactly as if it were one single national market" (Glöckler, 1998, p. 90). Daarbij dient opgemerkt te worden dat net zoals er binnen één staat nog altijd aandacht kan zijn voor subnationale regionale economische politiek, er binnen een eengemaakte markt nog altijd sprake kan zijn van afzonderlijke accenten voor de deelnemende staten.

Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat de eerste generatie regionale integratie zich wereldwijd gaat ontwikkelen is. Het startpunt (en model!) is uiteraard het Verdrag van Rome in 1957. Deze Europese Economische integratie is dan verder uitgediept in 1968 (douane-unie) en in de jaren '80 door het creëren van een Europese eenheidsmarkt en nog later door een monetaire unie. Dit proces van integratie heeft met de jaren heel wat gelijksoortige bewegingen in diverse delen van de wereld in gang gezet. Vandaag de dag wordt het aantal regionale handelsakkoorden op meer dan 200 geschat. Als men daar nog de akkoorden bijrekent die in de 'pipeline' zitten, komt men tot meer dan 400! Vandaar de beweringen dat regionale integratie aan het 'boomen' is en dat het resultaat een 'spaghettibowl' van akkoorden vormt (Bhagwati, 1994).

Wanneer men echter de bestaande akkoorden op hun inhoud analyseert, dient men dit plaatje wat te nuanceren. Ten eerste gaat de overgrote meerderheid van de akkoorden in de 'Balassa sequentie' niet verder dan vrijhandelszones. Slechts 8% zijn douane-unies en van de geprojecteerde akkoorden slechts 1% (Fiorentino et al., 2007, p. 3). Ten tweede zijn steeds meer akkoorden bilateraal in plaats van regionaal en bovendien zijn die bilaterale akkoorden niet noodzakelijk tussen nabijgelegen landen. Het gaat met andere woorden om een toenemende mate van preferentiële akkoorden die ingegeven worden door strategische belangen die niet noodzakelijk samenhangen met een regionale dynamiek. Volgens Fiorentino et al. (2007, p. 2) is het zelfs zo dat dergelijke vrijhandelsakkoorden de dynamiek van regionale integratie kunnen hinderen. Ten slotte dient ook nog opgemerkt te worden dat recent een nieuw fenomeen ontstaan is: bilaterale akkoorden waarbij een of beide van de partners zelf een regionaal handelsakkoord is.

Een belangrijk kenmerk van eerste generatie regionale integratie is dat ze op een louter inter-gouvernementele basis georganiseerd kan worden. Het volstaat dat er

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

een structuur gecreëerd wordt waarbij nationale afgevaardigden beslissingen nemen. Maar er bestaat daarbij een gevaar dat de betrokken staten naar hun collectieve bereidheid om economisch te integreren tegelijkertijd toch nog – onder druk van nationale drukkingsgroepen – individueel via staatsinterventies de eengemaakte vrije markt zouden verstoren (Baldwin, 2008, p. 12). Een louter handelsakkoord kan uiteraard onmogelijk dergelijke eventuele toekomstige distorties voorzien. Precies daarom stelde in 1956 de Commissie Spaak voor om met de ratificatie van het Verdrag van Rome ook een *onafhankelijke* Europese Commissie te installeren om de interne markt te 'monitoren' samen met een onafhankelijke judidiciële macht om eventuele conflicten te behandelen. Op die manier leidt de economische integratie ook tot een politieke integratie waarbij de staatssoevereiniteit beperkt wordt.

4. Integratie door het bouwen van een gemeenschappelijk en onafhankelijk institutioneel kader

Regionale integratieprocessen van de eerste generatie worden steeds geconfronteerd met drie fenomenen waarover de betrokken staten tot een akkoord dienen te komen. Ten eerste is er de kwestie van de geografische limieten van het proces: welke landen kunnen/mogen wel of niet tot een bestaand akkoord toetreden? Niet alleen economische maar ook politieke overwegingen zullen daarbij van tel zijn. Ten tweede is er de zogenaamde 'spill-over': waar stopt de economische integratie? Er zijn immers tal van beleidsdomeinen die op zich niet louter economisch zijn maar waar een integratie, in de zin van een gemeenschappelijk beleid, kan bijdragen tot een verdere economische eenwording. Als men nadenkt over economische competitie ten opzichte van landen buiten het integratieschema komt men algauw uit bij innovatiepolitiek. Een innovatiepolitiek leunt nauw aan bij wetenschapsbeleid en onderzoek en ontwikkeling. Wat dan weer leidt tot universitaire politiek en een harmonisatie van het hoger onderwijs... Met andere woorden los van eventuele extra-economische motieven dringt een economische integratie algauw tot beleidskeuzes op andere gebieden. En ten derde is er de vraag naar de mate waarom men een gemeenschappelijk beleid louter intergouvernementeel houdt of dat men een stuk van de nationale soevereiniteit ter,zake overdraagt naar een supranationale instantie die autonoom kan handelen en waarvan de besluitvormingsstructuur niet gebaseerd is op nationale afgevaardigden. In de mate dat het maar om een gedeeltelijke overdracht van soevereiniteit gaat, kan dit als 'halfway integration' omschreven worden: "halfway integration is defined as giving nations full or nearly full autonomy in some important matters while providing full or nearly full control to a supranational authority on other important matters" (Etzioni, 2001, p. xxv). 'Halfway integration' is het belangrijkste kernmerk van de tweede generatie regio-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

nale integratieschema's. De meeste vrijhandelsakkoorden kennen geen supranationale structuren en hebben een institutionele ondersteuning die vrij beperkt blijft.

Bij tweede generatie regionale integratie is de télos een eengemaakte aanpak van klassieke interne beleidsdomeinen van een staat die betrekking hebben op het leveren van publieke goederen aan de burgers (zoals onderwijs, sociale zekerheid, politieke vertegenwoordiging, enzovoort). Regionale integratie van de tweede generatie wordt dus gekenmerkt door een overdracht van (politieke) soevereiniteit op supranationaal niveau die een integratie van andere beleidsdomeinen dan economie en handel toelaat. Het toetreden tot een dergelijk integratieschema omvat dan ook veel meer dan een afstemming van invoerrechten en dergelijke. Het impliceert ook een vrijwillige afstand van een deel van de staatssoevereiniteit.

De eerste ideeën voor een dergelijke vorm van integratie zijn terug te vinden in het werk van de zogenaamde Commissie Von Brentano van 1952. Deze Commissie werd aangesteld door een door EGKS geïnstalleerde 'pre-constituante' (de 'Assemblee ad hoc') die als opdracht had een ontwerpverdrag voor een Europese Politieke Gemeenschap uit te werken. Geïnspireerd door de Europese federalistische beweging werd gepleit voor een verregaande soevereiniteitsoverdracht, tot en met het autonoom recht van de Europese Commissie om belastingen te heffen voor haar federale taken. Ook werd er voorzien in een Europese executieve en gerechtelijk macht en in een wetgevende kamer samengesteld via rechtstreekse Europese verkiezingen (Van de Meersche, 1970; Usherwood, 1998). Toch werd dit project niet als dusdanig gerealiseerd en meer afgezwakte voorstellen tot integratie zagen het daglicht (onder meer het eerder vermelde Spaak-Rapport).

Het is dan ook moeilijk om een symbolische geboortedatum van de tweede generatie regionale integratieschema's naar voor te schuiven, maar 1965 is een mogelijkheid. In dat jaar werd immers op 8 april het Verdrag van Brussel ondertekend dat in werking trad op 1 juni 1967. Dit Verdrag kan beschouwd worden als het begin van de moderne Europese Unie met een duidelijk gemeenschappelijk en deels onafhankelijk institutioneel kader. Het creëerde de Europese Commissie en de Raad van Ministers als *gemeenschappelijke* instituten voor de vroegere integratieschema's EGKS, EEC en Euratom. Het Europees Gerechtshof (opgericht in 1951) gaf vanaf nu – uniek in de wereld – burgers van Europese landen het recht actie te ondernemen tegen hun vaderland. Bovendien werd het primaat van het Europees recht ten opzichte van de nationale wetgeving geïnstalleerd en werd het Europese integratieproces vanaf dan als de 'Europese Gemeenschappen' benoemd. Overigens gebeurde dit alles niet altijd met de volledige instemming van de staten zelf. Het lijkt erop dat eens de integratieprocessen in gang gezet zijn door de lidstaten, de gecreëerde supranationale instellingen een eigen dynamiek ontwikkelen, soms tegen de zin van de lidstaten in.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Natuurlijk waren er eerder ook reeds belangrijke stappen in die richting gezet, onder meer in december 1964 met de eerste realisaties van het Europees landbouwbeleid. Het is pas later dat andere beleidsdomeinen aan het integratieproces werden toegevoegd (zoals de technologische samenwerking in 1969). Reeds vanaf 1952 bestond er een Europese Parlementaire Assemblee, samengesteld uit parlementariërs van de verschillende nationale parlementen, weliswaar zonder wetgevende macht. In 1970 kreeg het Europees parlement zeggenschap over het budget van de Commissie en in 1979 werden de leden voor het eerst rechtstreeks verkozen. Toch blijft 1965 een sleuteljaar. Enerzijds omdat het Verdrag van Brussel conform was met de 'filosofie' van het Verdrag van Rome om de economische integratie in een politieke integratie te doen uitmonden. Anderzijds omdat precies daarom het Europese integratieproces eind juni 1965 in een diepe crisis verzeilde (de Franse 'lege stoel'-politiek). Deze crisis hing paradoxaal samen met de positieve resultaten inzake economische integratie. Precies dit succes bracht de Commissie ertoe om "ook voorstellen te ontwerpen om de verdere politieke uitbouw van de Europese Gemeenschap mogelijk te maken" (Van de Meerssche, 1970, p. 255). Maar een dergelijke politieke uitbouw heeft steeds heel moeilijk gelegen en gedurende jaren is het Europese integratieproces weinig opgeschoten. In de jaren '70 en begin jaren '80 was er zelfs sprake van een 'eurosclerosis'. Het is pas met het Plan-Delors dat er een verdere doorbraak is gekomen. Een verdere stap in de uitbouw van deze tweede generatie integratie voor het Verdrag van Maastricht (1992) dat voorzag in een duidelijke supranationale zuil naast twee intergouvernementele zuilen (de Europese buitenlandse en veiligheidspolitiek en de samenwerking inzake justitie en binnenlandse zaken). Het Verdrag van Maastricht was het resultaat van intergouvernementele onderhandelingen, maar de supranationale dimensie was sterk aanwezig (in de eerste zuil waar de meeste beleidsterreinen in zijn ondergebracht) en met een aan de drie zuilen gemeenschappelijke bovenbouw die de Europese Raad een overkoepelende rol toedicht.

Tot op heden is deze Europese integratie een vrij uniek project. Bovendien is het een belangrijk voorbeeld voor andere integratieprojecten. De Afrikaanse Unie is bijvoorbeeld voor een groot deel gemodeleerd naar het Europese voorbeeld. Maar in de praktijk is de Europese integratie natuurlijk veel verder gevorderd dan het project van de Afrikaanse Unie.

Er bestaat geen Balassa-chronologie voor wat betreft de tweede generatie integratie. Toch kan men vaststellen dat 'halfway integration' in verschillende mate kan gerealiseerd en uitgediept worden. De geschiedenis van de Europese eenmaking met de 'ever deeper' gedachte toont dat aan. In 2004 werd zelfs gepoogd de 'halfway integration' verder te zetten tot een quasi volledige integratie. Het ontwerp van een grondwettelijk Verdrag ging immers om veel meer dan een loutere unificatie van bestaande verdragsteksten; het was ook een poging om Europa duidelijke kenmer-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

ken van een staat te geven. Zo was er sprake van een eigen officiële vlag en hymne, van Europese wetten, van een Minister van Buitenlandse Zaken, enzovoort. Na het verwerpen van dit Verdragsontwerp door de burgers in Nederland en Frankrijk is er een 'afgeslankte' versie gekomen – het Verdrag van Lissabon – dat toch nog een aantal belangrijke stappen zet inzake verdieping van de 'halfway' integratie.

Tot nog toe is de supranationaliteit vaak gemaskeerd door de unanimiteitsregel: die laat toe dat supranationale verorderingen slechts mogelijk zijn als alle lidstaten akkoord gaan. Of anders gezegd: omdat unanimiteit noodzakelijk is, hebben lidstaten nog steeds het gevoel dat ze autonoom en soeverein kunnen optreden. De Britse publicist Noel Malcolm (1996, p. 352) verwoordde dat mooi: "so long as the Council of Ministers reached its decision unanimously, we could pretend that the whole procedure was still contained with the rules for our own exercise of our own authority". Sinds de Europese Akte (Maastricht – Amsterdam – Nice) worden evenwel steeds meer beslissingen bij gekwalificeerde meerderheid genomen. Met het Verdrag van Lissabon zal de Europese Ministerraad nu opereren onder het stelsel van een dubbele meerderheid op basis van twee criteria: 55 procent van de lidstaten en 65 procent van de EU-bevolking. Verder voorziet het Verdrag van Lissabon ook in een uitbreiding van de macht en invloed van het Europees Parlement.

Dit alles maakt dat de EU – als het Verdrag in 2009 geratificeerd wordt – nog meer dan vroeger de meest geïntegreerde ruimte ter wereld wordt. Het Verdrag van Lissabon is een duidelijke verdere stap weg van de intergouvernementele aanpak naar een supranationale integratie. Alleen het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid zal intergouvernementele procedures behouden.

5. Integratie door het uitbouwen van een geopolitieke identiteit

De hierboven beschreven tweede generatie regionale integratie kan in principe leiden tot een volledig supranationaal kader voor wat betreft de interne bestuurlijke macht. Maar zelfs de EU als meest geavanceerd in die richting, blijft onvolledig supranationaal. Bij derde generatie integratie betreft het onderwerp evenwel de buitenlandse politiek en het extern optreden. De télos is hier een volledig eengemaakt buitenlands beleid en daarmee samengaand de ambitie om te opereren als één actor op de internationale scène. Ook hier kan de integratie variëren van geheel intergouvernementeel naar volledig supranationaal. Daarmee is ook aangegeven wat louter theoretisch gezien een derde generatie van regionale integratie *zou* kunnen zijn: een supranationaal buitenlands beleid met bijvoorbeeld een eengemaakte di-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

plomatie en een eengemaakte strijdkracht. Weerom kan verwezen worden naar de processen van Europese integratie. Wat defensie betreft, zijn er van bij de oorsprong pogingen geweest om tot een Europese Defensiegemeenschap te komen met als resultaat de oprichting in 1954 van de West-Europese Unie. Maar de eerste aanzetten tot een echte gemeenschappelijke buitenlandse en veiligheidspolitiek dateren van veel later. De adoptie van de *European Security Strategy* in 2003 was daarbij een belangrijke mijlpaal. Zoals reeds werd gezegd, is met het Verdrag van Maastricht duidelijk geopteerd voor een intergouvernementele aanpak van de Europese buitenlandse en veiligheidspolitiek. Het eerdere ontwerp van het grondwettelijk Verdrag was eveneens intergouvernementeel inzake het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid, maar voorzag wel in een supranationaal gekleurde aanpak. Symbool bij uitstek daarbij was de voorziene 'Minister van Buitenlandse Zaken'. Met het verdrag van Lissabon is dat gevoelig afgezwakt (de 'Minister' is nu een Hoge Vertegenwoordiger geworden) en er is nog nauwelijks sprake van enige supranationale aanpak. Anderzijds voorziet het Verdrag van Lissabon inzake defensie in een nieuw mechanisme van 'permanente gestructureerde samenwerking' dat toelaat dat sommige landen hun defensie-inspanningen samenleggen. Verder voorziet het Verdrag van Lissabon ook nog in een rechtspersoonlijkheid van de EU inzake externe acties. Andere regionale organisaties zijn de EU hierin voorgegaan maar gelet op de sterke supranationale structuur van de EU is dit een belangrijk gegeven. De EU kan nu – net als een staat – lid worden van internationale organisaties. Tegelijkertijd zullen de lidstaten zelfs geen internationale verdragen meer kunnen tekenen als die niet in overeenstemming zouden zijn met de EU-reglementering.

Van bij het begin van de Europese integratie is de télos van een Europa dat met één stem spreekt aanwezig geweest. Dit blijkt niet alleen uit Churchills droom van een 'United States of Europe', maar ook uit het werk van de federalistische beweging (Dehousse, Madariaga, Spinelli, Brugmans en vele anderen). Zo schreef Jan Tinbergen in 1960: "Europe cannot escape thinking about and joining action concerning all the great problems facing the world" (Tinbergen, p. 385). Maar de opeenvolgende pogingen om dat te institutionaliseren en van Europa een globale militaire en politieke actor te maken zijn telkens gestrand in een intergouvernementalisering (Costea & Van Langenhove, 2007). De idee van een EU met één buitenlands beleid, een versmelting van de diplomatieke korpsen en van de strijdkrachten en van een uniforme vertegenwoordiging in de multilaterale organisaties (inclusief de Veiligheidsraad) is dan ook nog zeer utopisch. Vanuit de multilaterale organisaties zelf bestaat er echter een groeiende belangstelling om tot een wereldordening te komen waar, naast staten en globale instellingen, ook regionale organisaties een plaats hebben (Thakur & Van Langenhove, 2008). Van alle regionale organisaties is de EU op dit ogenblik de enige met een duidelijke ambitie en visie om op wereldvlak een rol te spelen. De instrumenten zijn nog zwak en de spanningen tussen natio-

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

nale belangen en intergouvernementele samenwerking nog sterk. Het Verdrag van Lissabon voorziet evenwel in een aantal mogelijkheden om tot een echte gemeenschappelijke buitenlandse politiek te komen. In die zin kan de geplande ratificatie van het verdrag in 2009 misschien als de echte start van de derde generatie integratie bekeken worden...

6. Het vermeende *sui generis* karakter van de EU

Uit het bovenstaande blijkt dat er drie deels onafhankelijke en deels gerelateerde ontwikkelingstrajecten inzake regionale integratie bestaan. Dit betekent dat de bestaande vormen van regionale integratie in drie categorieën ondergebracht kunnen worden. Wat dan weer impliceert dat vergelijkende studies zowel binnen als tussen de categorieën dienen te gebeuren. Zo kunnen voor elke generatie vragen gesteld worden naar de vooruitgang en stagnatie van de integratie, naar de aard van de besluitvormingsprocessen, naar de impact op *'global governance'* en naar de interregionale relaties. Op die manier kunnen simplistische analyses vermeden worden waarbij regionale integratie gezien wordt als een lineair proces dat evolueert van 'licht' ('shallow') naar 'zwaar' ('deep'). Het gaat daarentegen om een dynamisch proces op verschillende beleidsdomeinen. Indien een aantal staten de télos van elk integratietraject geheel zouden realiseren, zou men te maken hebben met de geboorte van een nieuwe supranationale staat. Etzioni heeft de noodzakelijke eigenschappen van een dergelijke *'full-fledged'* supranationale structuur als volgt omschreven: "legitimate control of the means of violence, which must exceed that of the member units; allocation of resources among the member units; and command of political loyalities that exceed those accorded to member units" (Etzioni, 2001, p. xxii).

Uiteraard zijn er in het proces van het ontstaan van de Westfaalse wereldorde tal van voorbeelden van federatie of integratie van een aantal onafhankelijke staten tot een groter geheel. De unificatie van Duitsland in 1871, de vorming van Italië, het ontstaan van de Verenigde Staten van Amerika zijn maar enkele voorbeelden. Maar in al die gevallen is het resultaat niet een supranationale staat (met behoud van de oorspronkelijke staten) maar een nieuwe staat. Toch zijn er een aantal voorbeelden waarbij gepoogd is tot een supranationale staat te komen, bijvoorbeeld de poging om een 'United Arab Republic' te vomen (1958-1960) of de 'Federation of the West Indies' (1958-1962).[7] Bovendien dient men vast te stellen dat de Europese Unie wel degelijk neigt naar een supranationale staat (Morgan, 2005). De vraag is dan ook of er andere integratieschema's zijn die dezelfde weg zullen opgaan. Of dient de EU werkelijk als een *sui generis casus* bekeken te worden?

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Het 'drie generaties'-verhaal kan gebruikt worden om op een nieuwe manier naar de Europese N = 1 problematiek te kijken. In plaats van een ja-nee-antwoord kan nu het volgende geformuleerd worden: de EU is vergelijkbaar met *alle* andere integratieschema's van de eerste generatie, is vergelijkbaar met *sommige* andere integratieschema's van de tweede generatie en heeft een aantal *unieke* kenmerken die verwijzen naar de *télos* van de derde generatie regionale integratie. Dit betekent dat inderdaad een algemene theorie van de regionale integratie die de drie integratietrajecten omhelst wellicht niet mogelijk is, maar dat de mogelijkheden tot vergelijkende studies wel degelijk aanwezig zijn binnen elk van de genoemde generaties. En, naarmate de EU simultaan vordert in de drie integratietrajecten, het ook steeds zinvoller wordt om de EU ook met staten en niet alleen met andere regio's te vergelijken.

Zo laat de grootte van de populatie eerste generatie schema's perfect nomothetisch onderzoek toe. Er bestaat dan ook een (groeiende) literatuur rond de kwantitatieve en kwalitatieve monitoring van dergelijke integratieschema's (zie De Lombaerde, 2006 voor een overzicht). Bovendien impliceert de proliferatie een toenemende spanning tussen de globale regulering (op niveau van de Wereldhandelsorganisatie) en de regionale regulering (Gavin & Van Langenhove, 2003; Woolcock, 2006).

Wat betreft de tweede generatie integratieschema's is de problematiek anders. Om te beginnen zijn er beduidend minder gevallen van 'halfway integration' en bovendien is hun institutionalisering onderling zeer sterk verschillend. Ook is er geen sprake van een duidelijke cummulatieve opeenvolging zoals in de eerste generatie. En bovendien is één van de actoren, met name de EU, beduidend sterker geïnstitutionaliseerd dan de andere. Dit vraagt een vergelijkende aanpak die evenwel een bijzondere plaats aan de EU geeft. De ontwikkelingen inzake tweede generatie regionale integratie ge beuren immers niet onafhankelijk van elkaar. Vooral de EU treedt daarbij op als 'model' voor andere integratieschema's en bovendien poogt de EU ook in toenemende mate de eerste en tweede generatie integratie in de rest van de wereld te stimuleren (zie Söderbaum & Van Langenhove (2006), voor een discussie van de interregionale politiek van de EU).

Ten slotte is er ook nog de derde generatie integratie. Hier kan alleen verwezen worden naar de ambities van de EU en de ontwikkelingen met het Verdrag van Lissabon. Het unieke van de EU daarbij is dat de drie integratieprocessen nauw met elkaar verbonden zijn. Dat geeft ruimte voor een andere télos: de totale unificatie. Als dusdanig komt deze vandaag de dag niet voor, maar ze is altijd al latent aanwezig geweest in de Europese 'droom'. Churchill sprak al van een *United Nations of Europe*, Verhofdstadt doet dat nog steeds. De mogelijke transformatie van tweede

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

naar derde generatie integratie is dan ook een interessante onderzoekslijn. De enige vergelijking die hier mogelijk is, is die met vroegere processen van staatsvorming of met mislukte pogingen tot politieke unificatie. Met andere woorden, op dit punt dient de EU niet meer met andere regionale integratieschema's maar met staten vergeleken te worden! Verder rijst ook de vraag hoe de regionale actoren zich verhouden tot de bestaande internationale orde. Want op dit ogenblik is 'global governance' nog uitgesproken intergouvernementeel. Toch moet opgemerkt worden dat zowel de GATT (nu WHO) als de VN van bij hun conceptie een opening voorzien hebben voor regionale actoren. In het kader van de GATT is dat het fameuze artikel XXIV. Voor wat de VN betreft, kan verwezen worden naar Hoofdstuk VIII van het VN-Charter, dat regionale organisaties een potentiële plaats geeft in een globale VN-geleide veiligheidsstructuur. Recent zijn er binnen de VN initiatieven genomen om de samenwerking met regionale organisaties te versterken en een aantal regionale organisaties – niet de EU! – hebben al een 'Hoofdstuk VIII'-statuut aangenomen. Deze ontwikkelingen tonen dat het oude idee van 'veiligheidsregio' na het einde van de Koude Oorlog opnieuw opgang maakt. Op die manier komt ook langs een geheel andere weg dan de economische integratie de Westfaalse wereldorde onder druk. Immers, indien regionale actoren van de derde generatie naast klassieke staten gaan opereren, dan zou bijvoorbeeld de hele problematiek van de samenstelling en de representativiteit van de Veiligheidsraad in een nieuw daglicht komen te staan (Van Langenhove, 2004). In geopolitieke termen is het natuurlijk ondenkbaar dat we vandaag naar een EU-lidmaatschap van de Veiligheidsraad zouden gaan. Nochtans stelde Javier Solana, Hoge Vertegenwoordiger van het Europese Gemeenschappelijke Buitenlandse en Veiligheidsbeleid, onlangs nog dat een Veiligheidsraad met vertegenwoordigers van staten én regionale organisaties een mogelijk toekomstscenario is (Solana, 2007, p. 118). Op termijn kan dat inderdaad misschien de enige oplossing zijn om de hervorming van de Veiligheidsraad uit het slop te halen. De *sui generis* ontwikkeling van de EU heeft met andere woorden een groot globaal belang.

Uiteindelijk is, zoals reeds eerder gesteld, het belangrijkste verschil tussen tweede en derde generatie regionale integratie de verschillende télos. Bij tweede generatie integratie gaat het om de formatie van een supranationale staat die de interne beleidsdomeinen van de lidstaten overneemt. De motivatie daartoe kan louter intern zijn (een betere dienstverlening inzake publieke goederen) of extern (bijvoorbeeld een betere concurrentiepositie ten opzichte van andere landen of regio's). Bij derde generatie integratie gaat het om een doelstelling van een heel andere orde: de unificatie van de 'buitenlandse zaken' van de lidstaten. Het effect daarvan is een transformatie van de wereldorde: de integratieprocessen leiden tot een aantal wereldregio's die opereren als belangrijkste bouwstenen van een multilateraal wereldsysteem (zie Van Langenhove, 2004, 2007b). Naast de normatieve vraag naar

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

de wenselijkheid van een dergelijke neo-Westfaalse wereldorde is er de wetenschappelijke vraag of ontwikkelingen inzake eerste en tweede generatie integratie moeten/kunnen leiden tot een dergelijk *multi-regionalisme*. Feit is dat de EU in toenemende mate globale ambities heeft (Teló, 2007).

7. Conclusies

Jacques Delors omschreef de EU ooit als een niet-geïdentificeerd politiek object. Het is inderdaad een unieke actor, maar met een aantal kenmerken die het deelt met anderen. Het begrijpen van de EU en haar rol in de wereld moet dan ook vanuit een dergelijk perspectief bekeken worden. De klassieke academische opsplitsing tussen EU-studies, internationale betrekkingen, 'new regionalism' en dergelijke lijken daarbij niet meer houdbaar. Recent heeft Alex Warleigh-Lack (2008, p. 54) gepleit voor "the development of a conceptual framework for the study of regionalisation". Het hier gepresenteerde kader kan een aanzet zijn voor een dergelijk conceptueel apparaat dat toelaat de EU in een vergelijkend perspectief te onderzoeken.

Bovendien laat het onderscheid tussen de drie generaties – elk met hun specifieke télos – toe om de idee van *'multi-level governance'* wat te nuanceren. De verschillende bestuurlijke lagen zijn immers niet altijd duidelijk van elkaar te onderscheiden. In een wereld van globalisering en netwerking kan nu nog moeilijk in lineaire termen van 'laag' naar 'hoog' gedacht worden. Of zoals gewezen EU-voorzitter Prodi het ooit verwoordde: "We have to stop thinking in terms of hierarchical layers of competence separated by the subsidiarity principle and start thinking, instead, of a networking arrangement, with all levels of governance shaping, proposing, implementing and monitoring policy together" (toespraak in het Europees Parlement op 15 februari 2001). Het gaat inderdaad niet alleen om *'levels of governance'*, maar ook om normatieve doelen die tijdens hun realisatie een eigen dynamiek ontwikkelen. Zo zien we dat eerste generatie integratie zich ontwikkeld heeft tot een patchwork van akkoorden waar het regionale aspect niet noodzakelijk meer het belangrijkste aspect is. Voor wat de tweede generatie betreft, valt de dominantie van de EU op, zonder dat dit 'model' evenwel veel navolging kent. En de derde generatie integratie blijft alsnog vooral een normatief idee zonder dat dit een bestuurlijke realiteit is. Maar de ideeën daarover, en de posities ingenomen ten opzichte van derde generatie integratie, zullen ongetwijfeld mee de toekomst van de andere vormen van regionale integratie bepalen. Ondertussen vervaagt de grens tussen wat een staat is en wat een internationale organisatie is steeds meer en meer. In het geval van de EU kan men stellen dat deze entiteit zowel eigenschappen van een staat als van een internationale organisatie bezit. Dit impliceert dat de

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

EU vanuit beide invalshoeken begrepen dient te worden. In de natuurwetenschappen kent met dit fenomeen al lang. Zo dient het fenomeen licht (fotonen) deels begrepen te worden als een golf en deels als een deeltje. Fotonen gedragen zich zowel als deeltjes als golven. Dit belet onderzoekers niet om licht als wetenschappelijk probleem te bestuderen. Men kan *mutatis mutandis* hetzelfde verwachten voor de studie van de EU en andere vormen van regionale integratie.

Noten

1. Bij de Wereldhandelsorganisatie (WHO) werden in juli 2007, 380 Preferential Trade Agreements (PTA's) genoteerd. De Warwick Commissie verwacht tegen 2010 een notificatie van 400 PTA's. Voor verdere informatie rond de wisselwerking tussen economisch bilateralisme, regionalisme en multilateralisme, cf. De Lombaerde (2007), Woolcock (2006).

2. Deze vraag gaat terug op een meer algemeen probleem in de sociale wetenschappen: de (on)-mogelijkheid om kennis op te doen op basis van gevalstudies (N = 1) en de relatie tussen gevalstudies en algemene wetmatigheden (idiografische versus nomothetische kennis; cf. Smith, Harré & Van Langenhove, 1995). Deze problematiek werd ondermeer behandeld op een ECSA Review Forum in 1997 en op een ECPR Workshop in 2006. Maar veel verder dan het melden dat er een methodologisch en theoretisch probleem is lijkt men daar niet gekomen te zijn.

3. Het is opvallend dat de huidige theorievorming rond Europese regionale integratie gedomineerd wordt door vergelijkend onderzoek op statelijk niveau, waar de EU daarentegen hoofdzakelijk een supranationaal project is.

4. Met EU-studies wordt bedoeld het brede veld aan bijdragen uit verschillende sociale wetenschappen met als studieobject het Europese integratieproces. De institutionalisering van de EU-studies tot een quasi volwaardig vakgebied is overigens meer dan een louter academische ontwikkeling. Het is namelijk de EU zelf die via allerlei leerstoelen en toelagen wereldwijd EU-studies promoot.

5. Uitzondering is het werk van Alesina & Spalori (2005) voor wat betreft de omvang van staten en de impact daarvan op disintegratie processen.

6. Deze manier van voorstellen is in lijn met Söderbaum die stelde dat "the identification of new patterns of regionalisation (coexisting with older forms)" (Söderbaum, 2004, p. 156) meer relevant is dan een louter chronologische voorstelling.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

7. De *United Arab Republic* (UAR) was een unie tussen Egypte en Syrië die begon in 1958 en kortstondig bestond tot wanneer in 1961 Syrië zich afscheurde. De UAR werd bij haar oprichting gezien als een eerste stap naar de creatie van een pan-Arabische staat. Ook in 1958 werd door het Verenigd Koninkrijk de aanzet gegeven om tot een '*Federation of the West Indies*' te komen. Het omvatte een politieke supranationale unie tussen een groot aantal Caraïbische eilanden waaronder de Bahama's, Trinidad en Tobago. In 1962 werd de federatie alweer ontbonden als gevolg van een hele reeks problemen, waaronder een sterk nationalistische stroming op verschillende eilanden.

Bibliografie

Alesina, A. & Spolaore, E. (2005). *The Size of Nations*. Cambridge: MIT Press.

Balassa, B. (1961). *The Theory of Economic Integration*. Homewood: R. Irwin.

Baldwin, R. (2008). Sequencing and Depth of Regional Economic Integration: Lessons for the Americas from Europe. *The World Economy*, 31 (1), 5-30.

Baldwin, R.E. & Wyplosz, C. (2006). *The Economics of European Integration*. London: McGraw-Hill.

Bhagwati, J. (1994). Regionalism and Multilateralism: an Overview. In J. de Melo & A. Panagariya (Eds.). *New Dimensions in Regional Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.

Breslin, S. Hughes, Philips N. & Rosamond, B. (Eds.) (2002). *New Regionalisms in the Global Political Economy*. London: Routledge.

Breslin, S. & Higgott, R. (2000). Studying Regions: Assessing the New, Learning from the Old. *New Political Economy*, 5 (3), 333-353.

Breslin, S., Higgott, R. & Rosamond, B. (2002). Regions in Comparative Perspective In S. Breslin, C. Hughes, N. Philips & B. Rosamond (Eds.), *New Regionalisms in the Global Political Economy*. London: Routledge.

Breslin, S. & Hook, G.D. (2002). *Microregionalism and World Order*. Macmillan Houndmills: Palgrave.

Buzan, B. & Waever, O. (2003). *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cantori, L.S. & Spiegel, S.L. (1970). *The International Politics of Regions: A Comparative Framework*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Cooper, A.F., Hughes, C.W. & De Lombaerde, P. (Eds.) (2008). *Regionalisation and Global Governance. The Taming of Globalisation?* London: Routledge.

Costea, A.-C. & Van Langenhove, L. (2007). EU's Foreign Policy Identity: from 'New Regionalism' to Third Generation Regionalism? In J. Bain and M. Holland (Eds.), *European Union Identity* (pp. 86-104). Baden-Baden: Nomos.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

De Lombaerde, P. (Ed.) (2006). *Assessment and Measurement of Regional Integration.* London: Routledge.

De Lombaerde, P. (Ed.) (2007). *Multilateralism, Regionalism and Bilateralism in Trade and Investment, 2006 World Report on Regional Integration*. Dordrecht: Springer.

Etzioni, A. (2001). *Political Unification Revisited on Building Supranational Communities*. Lanham: Lexington Books.

Farrell, M., Hettne, B. & Van Langenhove, L. (Eds.) (2005). *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice.* London: Pluto Press.

Fawcett, L. & Hurrell, A. (1995). *Regionalism in World Politics. Regional Organisation and International Order*. Oxford: Oxford University Press.

Fiorentino, R.V., Verdeja, L. & Toqueboeuf, C. (2007). *The Changing Landscape of Regional Trade Agreements: 2006 Update.* Discussion Paper nr. 12, WTO. Geneva.

Gamble, A. & Payne, A. (1996). *Regionalism and World Order*. Basingstoke: McMillan.

Gavin, B. & Van Langenhove, L. (2003). Trade in a World of Regions. In G.P. Sampson & S. Woolcock (Eds.), *Regionalism, Multilateralism, and Economic Integration: The Recent Experience* (pp. 277-312). Tokyo: UNU Press.

Glöckler, G. et al. (Eds.) (1998). *Guide to EU Policies*. London: Blackstone Press.

Graham, K. & Felício, T. (2006). *Regional Security and Global Governance, A Study of Interaction between Regional Agencies and the UN Security Council. With a Proposal for a Regional-Global Security Mechanism*. Brussels: VUB University Press.

Haas, E. (1975). *The Obsolescence of Regional Integration Theory*. Working paper, Berkeley, CA: Institute of International Studies.

Hettne, B. (2005). Regionalism and World Order. In M. Farrell, B. Hettne & L. Van Langenhove (Eds.), *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice* (pp. 269-286). London: Pluto Press.

Hettne, B. (2003). The New Regionalism Revisited. In F. Söderbaum & T. Shaw (Eds.) *Theories of New Regionalism, A Palgrave Reader* (pp. 22-42). Basingstoke: Palgrave.

Hettne, B., Inotai, A. & Sunkel, O. (1999-2001). *Studies in New Regionalism*. Vols I-V, London: Macmillan.

Hettne, B. & Söderbaum, F. (2000). Theorising the Rise of Regioness. *New Political Economy*, 5 (3), 457-474.

Hurrell, A. (2007). One World? Many Worlds? The Place of Regions in the Study of International Society. *International Affairs*, 83 (1), 127-146.

Jørgensen, K.E., Pollack, M.A. & Rosamond, B. (2007). *Handbook of European Union Politics*. London: Sage.

Kühnhardt, L. (2007). Global Region-Building in Comparative Perspectives. In A. Kösler & M. Zimmek (Eds.), *Global Voices on Regional Integration* (pp. 229-236). Bonn: ZEF Discussion Paper C176. http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c176koesler_zimmek.pdf.

Laursen, F. (2003). *Comparative Regional Integration. Theoretical Perspective*. Aldershot: Ashgate.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Malcolm, N. (1996). Sense on Sovereignty. In M. Holmes (Ed.). The Eurosceptical Reader (pp. 342-363). London: McMillan Press.

Mattli, W. (1999). *The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.

Morgan, G. (2005). *The Idea of a European Superstate*. Princeton: Princeton University Press.

Pollack, M.A. (2005). Theorizing the European Union: International Organization, Domestic Polity or Experiment in New Governance? *Annual Review of Political Science*, 8, 357-398.

Rosamond, B. (2000). *Theories of European Integration*, Basingstoke: Palgrave McMillan.

Smith, J.A., Harré, R. & Van Langenhove, L. (1995). Idiography and the Case study. In: J.A. Smith, R. Harré & L. Van Langenhove (Eds.), *Rethinking Methods in Psychology*. London: Sage.

Söderbaum, F. (2004). *The Political Economy of Regionalism in Southern Africa.* Houndmills: Palgrave Macmillan.

Söderbaum, F. (2005). Exploring the Links between Micro-Regionalism and Macro-Regionalism. In M. Farrell, B. Hettne & L. Van Langenhove (Eds.), *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice* (pp. 87-103). London: Pluto Press.

Söderbaum, F. (in druk). Comparative Regional Integration and Regionalism. In T. Landman, & N. Robinson (Eds.), *Handbook of Comparative Politics*. London: Sage.

Söderbaum, F. & Shaw, T. (2003). *Theories of New Regionalism: A Palgrave Reader*. Basingstoke: Palgrave.

Söderbaum F. & Van Langenhove, L. (2006). *The EU as a Global Player. The Politics of Interregionalism*. London: Routledge.

Solana, J. (2007). Countering Globalisation's Dark Side. Europe's World, 7, 114-121.

Teló, M. (2007). *European Union and New Regionalism: Regional Actors and Global Governance in a Post-Hegemonic Era*. London: Ashgate.

Thakur, R. & Van Langenhove, L. (2008). Enhancing Global Governance through Regional Integration. In A.C. Cooper, C.W. Hughes & P. De Lombaerde (Eds.), *Regionalisation and Global Governance. The Taming of Globalisation?* (pp. 17-42). London: Routledge.

Tinbergen, J. (1960). Europe and the World. In G. Bombach et al., *Sciences humaines et integration Européenne*. Leiden: A.W. Sythoff.

Usherwood, S. (1998). Historical Overview of the EU. In G. Glöckler et al. (Eds.), *Guide to EU Policies* (pp. 12-28). London: Blackstone Press.

Van de Meersche, P. (1970). *De Europese integratie 1945-1970*. Leuven: Davidsfonds.

Van Langenhove, L. (2004). Towards a Regional World Order, *UN Chronicle*, 3, 12-33.

Van Langenhove, L. (2007a). *Innovating the Social Sciences.* Vienna: Passagen.

Van Langenhove, L. (2007b). From a World of States to a World of Regions. In E. Cihelková, *Nový Regionalismus, Teorie a Prípadová Studie (Evropská Unie)* (pp. ix-xi). Prague: C.H.Beck.

Dit artikel uit Res Publica is gepubliceerd door Boom bestuurskunde en is bestemd voor anonieme bezoeker

Van Langenhove, L. (2007c). "Power to the Regions, but not yet Farewell to the Nation State", *Europe's World*, 113-115.

Van Langenhove, L. & Costea, A.C. (2007). The EU as a Global Actor and the Emergence of 'Third Generation' Regionalism. In P. Foradori, P. Rosa and R. Scartezzini (Eds.), *Managing a Multilevel Foreign Policy – The EU in International Affairs* (pp. 63-86). USA: Lexington Books.

Van Langenhove, L. & Marchesi, D. (2008). The Lisbon Treaty and the Emergence of Third Generation Regional Integration, *European Journal of Law Reform*, 10 (4), 477-496.

Warleigh-Lack, A. (2008). Studying Regionalisation Comparatively: A Conceptual Framework. In A. Cooper, C.W. Hughes & P. De Lombaerde (Eds.), *Regionalisation and Global Governance. The Taming of Globalisation?* (pp. 43-60). London: Routledge.

Warwick Commission (2007). The Multilateral Trade Regime: Which Way Forward? The Report of the First Warwick Commission. Coventry: University of Warwick. http://www2.warwick.ac.uk/research/warwickcommission/report/uw_warcomm_tradereport_07.pdf.

Wiener, A. & Diez, T. (Eds.) (2004). *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Woolcock, S. (Ed.) (2006). Trade and Investment Rulemaking: The Role of Regional and Bilateral Agreements. Tokyo: United Nations University Press.